
ABŞERON MAYAKLARININ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TƏDQİQİ

Mayaklar gəmilərə yol göstərmək üçün “siqnal” verici işığı olan hündür “qüllə” kimi tərif edilən qurğulardır. Tarixi inkişaf dövrü keçirmiş mayaklar finikiya dənizçiliyindən, ərəb dənizçiliyinə bir qədər fərqli formada inkişaf edərək ötürülmüşdür. İlkən qədim mayak nümunələri finikiyalılara məxsusdur. Ərəbcə qarşılığı “minarə” olaraq uyğunlaşdırılan hündür mərtəbəli tikili kimi keçmişdə dəniz (okean) sahilində yerləşən şəhərlərin minarələrinin zirvəsində siqnal işığının verilməsini təmin edən texniki qurğuların qurulması ilə ərsəyə gətirilən “mayak”lar gəmilərin uzaqdan sahilin istiqamətini təyin etməsinə xidmət edir. Azərbaycanda mövcud olan mayakların ən qədiminin tarixi XVIII əsrə aid olsa da əsasən mayakların qurulmasına və ya inşasına geniş olaraq XIX əsrdə başlanmışdır [1]. (Bakıda mayakların inşasına kimi şəhərin hündür aksenti olan minarələrin şərafətində yanan neft çıraqlarının işığından istiqamət verici kimi istifadə olunmuşdur).

Tarix boyu analoji inkişaf yolu qət edən bu tip qurğular Azərbaycan ərazisində müxtəlif təsnifatlara malik olmuşdur, belə ki orta əsrlərdə mayak tipli tikililəri qüllələr, gözetçi qalaları, müdafiə qalaları, minarələr ilə müqayisə edə bilərik. Hal-hazırda mövcud olan “mayak” tikili-qurğularına memarlıq nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirdiyimizdə Azərbaycan ərazisində onların analoji formalaşması çox qədim zamanlara dayandığı düşünülür. “Mayak” adını indiki dövrdə qəbul etmiş qurğular “müşahidə və xəbərdarlıq” funksiyasını da yerinə yetirdiyinə görə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müşahidə qalalarına klassifikal yaxınlıqda analogiya yaratmaqdadır. Bu xüsusda digər bir analoji eynilik olaraq birinin nisbətən tarixi dövrünün tələblərinə uyğun olaraq sadə memarlıq həllinə, digərinin isə bir qədər müasir zamanının tələblərinə cavab verən memarlıq həllinə malik olmasına baxmayaraq eyni klassifikal analogiyalı qurğular olduğunu hesab edirik. Dahası bu analoji eynilik və təzadlar (məyyən qədər disimmetrik) onların Azərbaycan ərazisində sadədən mürəkkəbə (yəni bu hissədə müşahidə qalasından–mayaklara doğru)

doğru necə inkişaf etdiyini görməyimizə əngəl deyildir. Bu timsalda ən bariz, qədim və memarlıq həlli baxımından daha çox inkişaf etmiş bir nümunə olan müşahidə qalası kimi Qız qalasını göstərmək olar. Belə ki, Qız qalasının həll xüsusiyyətləri baxımından gah astroloji, gah da dini-teoloji qurğu-tikili hesab edilməsi yanında yeni bir həll xüsusiyyətini əlavə etsək, bunun adına “mayak” yarlığı müəyyən qədər uyğun gələr. Odur ki, Qız qalasına da bu nüansdan baxmaq maraqlı olardı. 1858-ci il iyunun 13-də hündürlüyü 29,5 metr olan Qız qalasında mayak atəşi yandırdılar. Bu, gecə vaxtı Bakı buxtasına girişə işarə idi. 1907-ci ilədək Qız qalasından mayak kimi istifadə olunub [2].

Xəzər dənizinin öyrənilməsilə bağlı 1854-cü ildə aparılan tədqiqat işləri ilə yanaşı Xəzər dənizində gəmilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Abşeron yarımadasında yeni mayakların qurulması və mövcud, lakin köhnəlmiş mayakların bərpası işlərinə də başlandı. Sonrakı dövrdə gəmilərin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Abşeronun şimal sahillərində XIX əsrin II yarısında üç mayak - Abşeron, Amburan (bəzən onu Nardaran da adlandırırlar) və Şüvəlan mayakları tikildi. Bu mayaklar indi də fəaliyyətdədir.

Azərbaycanın ərazisindəki mayak nümunələri kimi 10 mayakın adını çəkə bilərik, belə ki, bunlara Lənkəran mayakı, Abşeron mayakı, Çilov adası mayakı, Amburan (Nardaran) mayakı, Səngi-Muğan mayakı, Şüvəlan və ya Şoulan mayakı, Kürsahili mayaklar, Böyük Zirədəki mayakı, Neft daşları mayakı, Astara və ya üzən mayaklar. Bu mayakların hamısı qədim tikililər üzərində quraşdırılıb. Möhkəmliyinə və dayanıqlılığına görə əvəzedilməzdir. Azərbaycanın Xəzər sahili mayakları və mayaka bənzər qurğularının təqribi miqdarı 11-14 arasında dəyişir, bu tikililər öz funksiyasını ehtiyac duyulan zamanlarda yerinə yetiriblər. Lakin dövr dəyişdikcə naviqasiya sistemlərinin inkişafına bağlı olaraq dünya və Azərbaycan miqyasında artıq mayaklara ehtiyac azaldığından bu qurğular daha çox dekorativ funksiya daşımağa başladı. Onu da qeyd etmək istərdim ki, nə qədər inkişaf olsa da tufan, qasırğa və s. kimi fəvqəladə hallarda, texniki problemlər nəticəsində səmti təyin etmək üçün mayak işıqlarına ehtiyac duyulur. Praktika göstərir ki müəyyən müddətdən sonra mayaklar artıq dənizçilikdə sadəcə fors-major hallarda dənizçilərin köməyinə daha da lazımlı tikili kimi imdadına çatır, lakin bu texniki xüsusiyyət müasir dövrdə “mayakların” imkan və potensialının hamısı demək deyildir. Məsələn mayakların turizm və iqtisadi tələb-təklifdən asılı olaraq müəyyən əlavə funksional xüsusiyyət verməklə daha səmərəli istifadə edilməkdədir. Buna nümunə olaraq dünya təcrübəsinə baxıldıqda ma-

yak tikililərinə fərqli yanaşmalar görə bilərik, müxtəlif funksiyalar verərək istifadəyə yararlı hala gətirilib, yeni nəfəs verilmişdir. Məsələn, Türkiyədə “Kız kuləsi” kimi tanıdığımız tikili müxtəlif dövrlərdə müxtəlif əlavə funksiyalar daşıyıb və daşımaqdadır.

Mayak tikilisinin tərkibini müxtəlif formalı qurğular və yerləşkələr təşkil etdiyindən ətraflı planlama və.s tədqiqi dəyərləndirmə axtarışları aparmaqla çox rahatlıqla mayakın yerləşdiyi mövqeyə və memarlıq biçiminə bağlı bir sıra yeni funksiyalar verə bilərik. Bütün bu yuxarıda qeyd etdiyimiz mayakların ilkin morfolojiyası, tarixi analoji qurğuları ilə müqayisəsini, sonrakı dövrlərdə XIX əsr və sonrakı dövrlərdə mayaklar üzərində aparılan tikinti-təmir bərpa və quruculuq işlərini, yeni mayakların qurulması kimi fikirləri bir yerə cəmləşdirsək ortaya çıxan ümum məzmunundan müəyyən tarixi xronoloji dövrləri ayırmaqla Azərbaycan ərazisində mövcudiyyətini qoruyub saxlayan mayakları iki dövrün mənşəsinə hansı inkişaf yol seçmişdir, onun tədqiqatını aparmağa çalışaq. Belə ki, bu iki dövr kapitalist dövrü Bakısının son yüz ili astanasında Sovet dönməsinin başlanğıcı-sonu və Müstəqil Azərbaycanın iyirmi beş illiyi ərəfəsindəki tarixi dövr ola bilər. Dövləşməni kapitalist dövrü Bakısının son yüz ili astanasında Sovet dönməsinin başlanğıcı-sonu kimi qeyd etməyimiz Abşeronun Xəzər sahili mayaklarının bəzisinin tikinti-inkişaf tarixi həmin dönmələri əhatə etməsindən qaynaqlanır. Sovet dönməsinin başlanğıcı-sonu qeyd etməyimiz isə bu dönmədə Xəzər dənizçiliyinin Sovet dövlətinin strateji əhəmiyyətli bir elementinə çevrilməsinə görə dəniz daxili və sahili qurğular xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Belə ki, burjua və kapitalist dövründə inşa edilən-qurulan mayak tikililəri, Sovet dönməsində dövrün tələbinə texniki ehtiyaclarına cavab kimi daha da təkmilləşdirildi.

Nümunə olaraq elə Qız qalası abidə-tikilisindən başlayaq. Belə ki, tikinti tarixi qədimlərə dayanan bu qala mayaklara analoji tikili hesab olunduğundan Çar Rusiyası dönməsində qalanın başında ilk mayak alovunu yandırmaqla, buxtaya yan alan gəmilər üçün mayak rolunu oynamağa başladı. Bu proses sovet Hakimiyyəti qurulana qədər yəni yuxarıda deyildiyi kimi 1907-ci ilə kimi mayak rolunu uğurla yerinə yetirdi. Sovet dönməsində isə abidənin memarlıq əhəmiyyətinə diqqət edilərək, bu funksiyadan azad olan abidəyə tarixi-memarlıq əhəmiyyəti baxımından yanaşıaraq elmi-tədqiqat işlərinə tabe tutulmaqla, bununla bərabər bərpa-konservasiya işləri aparıldı. Bu proseslərin ardından Qız qalası muzey-ekspozisiya obyektinə çevrildi. Bu tendensiya Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra daha da sistemli aparılmağa baş-

landı. Belə ki, Qız qalasında son dövrlər aparılan total bərpa-konservasiya işlərindən sonra qalanın daxilində müasir holoqrafik texnologiyanın qurulması ilə abidə yenidən müasir muzey ekspozisiya obyektinə uyğunlaşdırıldı. Məsələn, başqa bir mayak, çox qədim tarixi olan Lənkəran mayakı da Çar Rusiyası dönməsində inşa edildiyi ehtimal olunan qədim Lənkəran qalasının dayaq məntəqələrindən biri olmuş və həmin funksiyada fəaliyyət göstərmişdir [3]. Çar Rusiyası işğalından sonra mayak və həbsxana deyilən kompleks binalar kimi fəaliyyətə davam edən tikililər Sovet dövründə yalnız mayak funksiyasını yerinə yetirmişdir. Tikili-qurğu müstəqillik illərində də başlıca mayak funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, qisməndə olsa buraya ekskursiya niyyəti ilə gələn ziyarətçilərini ekspozisiya obyektinə kimi qarşılamaqdadır.

Mayaklar sırasında tikinti-quraşdırma materialına görə ənənəvi tikinti materialı olan əhəng daşından deyildə Sovet dövründə metal-ferma konstruksiyasından tikilən Kür mayakı da vardır ki, Sovet illərində mayak kimi istifadə edilmişdir. Müstəqillik illərində də həm mayak, həm də mobil və s. digər radio rabitə cihazının ötürücülük qabiliyyətini artırmaq üçün üzərində qurğuların quraşdırıldığı stansiyası kimi əlavə funksiya da fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

Başqa bir mayaklara analoji qurğu Azərbaycanda müstəqillik illərində Bakı bulvarının yeni salınmış hissəsində, dənizin içində doğru uzadılmış körpünün üzərində qeyri-adi tikili ucaldılıb. Bu qurğunun tipini müəyyənləşdirmək istəsək mayak kimi baxmaq olar. Mövcud məlumatlara görə, yüngül konstruksiyalardan qurulmuş tikili dənizin içində, sahildən təxminən 350-400 metr məsafədə yerləşir. Bu dekorativ tikili gecə saatlarında ətrafa işıq siqnalları verir. Yeni tikilən dairəvi binanın adı “İşıq evi”dir. Tikilinin fəaliyyət istiqaməti hələ ki, dəqiq bilinməsə də müəyyən qədər mayakla bənzər tikili kimi fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

Bakı bulvarından söz düşmüşkən, bundan savayı burada başqa bir tikili də var ki, Bakı sakinləri və qonaqlarının yaddaşına və dilinə “Saat qülləsi” kimi həkk olunmuş bu tikilinin inşası Sovet illərinə təsadüf etməkdədir. Metalik tir-dayaq ferma konstruksiyasında qurulan bu tikili sadəcə “Saat qülləsi” kimi deyil, müxtəlif zamanlarda işə obyekt, müşahidə qülləsi, radio avadanlıqların qurulduğu ötürücü stansiya, daha sonralar isə meteoroloji stansiya kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə mobil və radio avadanlıqların qurulduğu stansiya, “Saat qülləsi” və meteoroloji stansiya kimi fəaliyyətinə davam etməkdədir.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanın Xəzər Sahili mayak və mayaka bənzər tikililərin müəyyən qismi ilkin fəaliyyət istiqamətini dayandırmış müstəqillik dövrünün amansız ağuşuna istifadəyə yararsız gerçəkdə isə yararlı olan tikili kimi tərk edilmişdir. Ümid edirəm ki, keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarından yəni “Müstəqillik dövründən” başlayaraq ölkədə ümumi inkişafın, o cümlədən şəhərsalmanın tempinin və həcmnin artması, müasir çoxmərtəbəli yaşayış evləri tikilməsi, ictimai binalar yenidən qurulması, avtomobil yollarının, müasir körpülərin, idman qurğularının, otellərin və sair müxtəlif təyinatlı obyektlər istismara verilməsi ilə yanaşı gözdən uzaq qalmış mayak və mayaka bənzər tikililərin taleyində əhəmiyyətli rol oynayan yüksələn bərpa-uyğunlaşdırma layihələrinin hazırlanması tendensiyasını başladacaqdır və bu tikili-qurğulardan gələcəkdə iqtisadi rentabelli olan obyektlər kimi yararlanılacaqdır.

Açar sözlər: Abşeron, mayak, konstruksiya, abidə, struktur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova L. Azərbaycanın xəzərsahili mayakları. // Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası. Toplu № 1 (11). s.93-99.
2. Аксентьев С. Звезды над Апшероном. Реликвии науки и техники, 2011, № 01 ТМ с. 42-45.
3. Ленкоранский маяк. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ленкоранский_маяк.

Лала Мамедова (Азербайджан)

Исследование маяков Абшерона в годы независимости

В статье проанализировано отношения к маякам Абшерона, сформированное за годы независимости. Рассмотрены методы использования маяков в исторический и современный периоды. Приведена классификация данных строений.

Ключевые слова: Абшерон, маяк, конструкция, памятник, структура.

Lala Mammadova (Azerbaijan)

Research of beacons of Absheron in the years of independence

In article it is analysed the relations to Absheron's beacons created for years of independence. Methods of use of beacons during the historical and modern periods are considered. Classification of these structures is given.

Key words: Absheron, beacon, construction, monument, structure.